

124. Dobrinescu V. F. Basarabia in anii cebui de doilea razboi mondial (1939–1947) / Dobrinescu V. F. — Lasi : Institutul European, 1995. — 374 p.

125. Hryciuk G. Prasa ukraïnska i ukraïnskojezyczna w Galigji Wschodniej w latach 1939–1944 / G. Hryciuk // Dzieje Najnowsze. — Rocznik XXVII. — Warszawa, 1995. — S. 47–66.

126. Moraru A. Istoria romanilor: Basarabia si Transnistria 1812–1993 / Moraru A. — Chisinau : Aiva, 1995. — 558 p.

127. Oldenburg M. Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942 / Oldenburg M. — Köln : Böhlau, 2004. — 365 S.

128. Romanitatea transnistriana: Antologie / Ed. Ingr., note si coment de F. Rotaru. — București : Semne, 1996. — 420 p.

129. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / Sycz M. — Warszawa : KOLDRUK, 1997. — 324 s.

130. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy / Torzecki R. — Warszawa : Ksiażka i Wiedza, 1972. — 376 s.

131. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Torzecki R. — Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. — 348 s.

132. Voelkl E. Transnistrien und Odessa (1941–1944) / Voelkl E. — Regensburg, 1996. — 544 S.

Н. Б. Кравченко

УДК 332.021.8:63

РЕФОРМУВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (1991–1996 рр.)

Визначено етапи, позитивні і негативні чинники реформування АПК України, особливості реформування форм власності та господарювання у блоках АПК, вплив реформування в АПК на зміну соціальної структури суспільства.

Ключові слова: агропромисловий комплекс; аграрна реформа; земельна реформа; аграрна політика; переробна промисловість; сільськогосподарське машинобудування; реформування; форми власності та господарювання.

На основании опубликованных и архивных материалов определяются этапы, положительные и отрицательные стороны реформирования АПК Украины, специфика реформирования форм собственности и хозяйствования в блоках АПК, влияние преобразования в АПК на изменения в социальной структуре общества. Утверждается, что реформирование АПК — важнейший

фактор утверждения украинской государственности и формирования гражданского общества.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс; аграрная реформа; земельная реформа; аграрная политика; перерабатывающая промышленность; сельскохозяйственное машиностроение; реформирование; формы собственности и хозяйствования.

On the basis of the published and archives material were determined stages, positive and negative factors of Ukrainian AIC reformation, specific features of property changes and general economic management in AIC blocks, influence of AIC reformation on the social society structure. Firstly were established the important role of AIC in claim of the Ukrainian state system and forming of civil society. High level of AIC development represents a basic condition of food security as well as political stability, decision making society, new forms of economic ownership and management, changes in the social structure of society.

Selected chronological time allows design and implements public policy towards to the economic system changes in all units of agriculture and characterizes the process in each of them.

It has been studied the problem analysis of agricultural complex development in the modern Ukrainian historiography. Manuscript findings of agriculture transformation will be useful for setting up further recommendations in AIC development.

Keywords: agroindustrial complex; agrarian reform; land reform; agrarian policy; processing industry; agricultural engineering; reformation; forms of property and general economic management.

Виняткову роль у життєдіяльності людини і суспільства відіграє агропромисловий комплекс, у якому зосереджено понад половину сучасних виробничих фондів, продукується близько 50% валового суспільного продукту, 2/3 товарів народного споживання, прямо або опосередковано формується 70% зведеного бюджету, задіяно близько 40% населення, котре працює [34]. Високий рівень розвитку АПК є не лише основною умовою продовольчого забезпечення мешканців, а й важливим фактором політичної стабільності, успішного вирішення завдань державотворення, утвердження нових форм власності та господарювання на принципах ринкової економіки, змін у соціальній структурі, розбудові громадянського суспільства. Звідси впливає важливість і актуальність вивчення процесів у агропромисловому комплексі.

Перший досвід реформування в агропромисловому комплексі, переважно в сільськогосподарському виробництві, узагальнено в працях уче-

них-істориків О. О. Бондарчука [6], Г. І. Сургая [32], П. П. Панченка [19], П. Я. Циткилова [36] та ін. Автори проаналізували передумови змін економічних відносин в аграрному секторі України, навели цінний фактологічний матеріал про постання нових форм господарювання в сільськогосподарському виробництві наприкінці 80-х — на початку 90-х рр ХХ ст., обґрунтували важливість і необхідність більш спрямованого реформування в АПК

Спеціальний розділ «Аграрні проблеми у програмах сучасних політичних партій та нових законодавчих актах» виокремив у монографії В. П. Михайлюк [17]. На основі зіставлення положень, які містяться у програмах, автор обґрунтував висновок про два концептуальні підходи до вирішення аграрно-селянського питання в незалежній Україні.

Проблеми розвитку агропромислового комплексу України досліджують викладачі й аспіранти кафедри історії України Національного аграрного університету. В опублікованих працях [1; 2; 18] проаналізовано програмову мету політичних партій і громадських організацій з аграрно-селянського питання, розкрито особливості реформування форм власності та господарювання в агропромисловому комплексі, зауважено зміни в соціальному складі його працівників. Зокрема, Н. Б. Гончарук [8] уперше в українській історіографії спробував розкрити концептуальну спрямованість реформування в усіх блоках агропромислового комплексу та механізм його реалізації. На основі комплексного історико-політологічного аналізу обґрунтовано висновок про те, що настанову на пріоритетний розвиток агропромислового комплексу спрямовано не лише на вирішення продовольчої проблеми, а й на розбудову української держави. Вперше вивчено політичні та економічні аспекти реформування економічних відносин і форм господарювання на базі приватизації й утвердження багатокладності в АПК України; обґрунтовано висновок, що перебудова організаційно-господарської структури та форм управління в АПК є найважливішим фактором зміни виробничих та формування ринкових відносин у цій найважливішій галузі економіки України; визначено місце і роль політичних партій у розробці національної програми реформування форм власності та господарювання в АПК; показано, що принципове значення в сучасних умовах має наукове, кадрове та інформаційне забезпечення економічної реформи в Україні; розкрито вплив економічної реформи на зміну соціального складу населення України, зокрема працівників АПК. Започатковані дослідження продовжено в наукових працях істориків різних науково-дослідних інститутів та вищих аграрних навчальних закладів [10; 14; 29; 30; 33].

Проблеми наукового та кадрового забезпечення АПК висвітлюються в працях О. С. Каденюка [12; 13]. Автор узагальнив досвід сільськогоспо-

дарських ВНЗ та науково-дослідних установ за умов утвердження нових економічних відносин в агропромисловому комплексі, розкрив роль учених-аграріїв у економічній реформі. Цінним доробком є дослідження істориків Л. Ю. Беренштейна, С. С. Коломійця, С. О. Білана, присвячене становленню та розвитку аграрної освіти та науки в Україні [4; 31].

Різні аспекти історії агропромислового комплексу висвітлено в працях щодо проблем державотворення та діяльності політичних партій і громадських організацій. У монографіях А. О. Білоуса [5] та В. М. Литвина [16] це віддзеркалено в контексті економічних програм політичних партій, вимог щодо соціального захисту громадян України. Ф. Х. Джос [9] узагальнив певний фактичний матеріал про здійснення аграрної реформи, зокрема про перший досвід зміни форм власності й господарювання в колгоспах і розвитку фермерства. Зміст програм сучасних політичних партій в Україні коротко викладено в книзі «Хто є хто в українській політиці» [35]. Реформуванням аграрних відносин, зокрема законотворчій діяльності Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Президента України значне місце відводиться у виданнях Інституту історії України за загальною редакцією академіка В. А. Смолія [11].

Мета статті — на базі всебічного аналізу фактологічного матеріалу, врахування положень програмних документів сучасних політичних партій та рухів, нових законодавчих актів, розкрити роль АПК в соціально-економічному розвитку України, утвердженні української державності та розбудові громадянського суспільства. Обраний хронологічний період дає змогу простежити основні тенденції формування і здійснення державної політики щодо зміни економічного ладу в усіх блоках агропромислового комплексу, особливостей цього процесу в кожному з них.

У зв'язку зі зміною економічної системи в Україні об'єктивно назріла потреба вирішити проблему власності не лише в сільському господарстві, а й у промислових галузях АПК, що мають два напрями. Перший — підприємства, котрі випускають сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, засоби захисту рослин, запасні частини. Другий — підприємства, які переробляють сільгосппродукцію (більшість належить до харчової та легкої промисловості). Вказані підприємства до початку 1990-х рр. були загальнодержавною власністю, при цьому перший напрям — союзного підпорядкування. Після проголошення незалежності України вони перейшли у власність української держави й стали суб'єктами монополізації, державлення, приватизації. Досвід підтвердив, що це — єдино можливий шлях сформувати справді вільні й рівноправні ринкові суб'єкти, без чого не може існувати соціально-економічне середовище ринкового господарювання. Демонізація державної власності відкриває дорогу всім іншим

соціально-економічним нововведенням, серед яких — гарантоване утвердження рівноправності всіх форм власності, розвиток конкуренції, формування реальних господарств, ефективна підприємницька діяльність. Реформування власності на цих засадах незворотне.

В ході демонополізації, роздержавлення, приватизації утверджується ринкова економіка, яка потребує матеріалізації товарно-грошових відносин, віддзеркалює суспільну форму розвитку продуктивних сил. Загально визнаними ознаками ринкової економіки є багатокладність, зокрема й приватизаційний сектор, нормальне функціонування приватної власності; економічна відособленість, тобто повна економічна самостійність та економічна відповідальність товаровиробників; панування еквівалентних, тобто економічно справедливих зв'язків та відносин між суб'єктами господарювання; реальна дієздатність товарно-грошового інструментарію; розвинута ринкова інфраструктура — біржі та їх інструменти, маркетингові служби, інформаційно-посередницькі та інші фірми. Характерно, що особливості вказаних явищ виявляються в кожному з блоків агропромислового комплексу.

На 1 січня 1997 р. в першому блоці АПК було роздержавлено до 15% підприємств. При цьому виявились такі специфічні риси. По-перше, більшість з них були великими підприємствами загальнодержавної власності. По-друге, до початку 1990-х рр. їм був притаманний високий рівень самоінвестування, бо їх продукція реалізувалась планово та за рахунок державних коштів, які переказувались у чітко встановлені терміни. По-третє, фонди багатьох підприємств нарощувались за рахунок комерційних операцій. По-четверте, вони відрізнялися стабільністю трудових колективів, що зумовило пряму залежність розміру створених фондів від трудового внеску кожного працівника. З урахуванням цього реформування проводилося на основі забезпечення оплатної та безоплатної приватизації. Оплатна приватизація проводилася трьома шляхами: розпродаж акцій та паїв; передання в оренду з правом викупу; розпродаж підприємств або частини їхнього майна на умовах конкурсу чи аукціону.

Безоплатна приватизація велася на основі вручення працівникам сертифікатів. Більшість підприємств першого напрямку перетворилися на акціонерні, орендні, кооперативні, приватновласницькі. Серед останніх з'явилися мережі середніх і малих підприємств вузького профілю. В цілому, розглянуті підприємства роздержавлюються та приватизуються повільно. Великі підприємства (Харківський тракторний завод, Кіровоградський завод сільгоспмашин, Мелітопольський — транспортних гідроагрегатів та інші) залишаються державними. Не змінюються форми власності та господарювання на підприємствах військово-промислового комплексу, що почали випускати сільгосптехніку.

В переробній промисловості форми власності та господарювання змінювалися швидше, ніж у сільськогосподарському машинобудуванні й аграрному секторі АПК, але при цьому — не поетапно. Роздержавлення, приватизація й зміна форм господарювання проводились одночасно, особливо при перетворенні підприємств на приватні. Це зумовлено тим, що, відповідно до законодавства, економічні відносини в згаданій галузі змінювалися шляхом аукціонів, тобто продажу певних підприємств на конкурсній основі — власником ставав той, хто пропонував вищу плату за об'єкт.

Реформування в легкій і текстильній промисловості йшло шляхом корпоратизації. На перше січня 1996 р. в системі Держкомлегтексту 62% становили приватизовані, 27% — орендні і тільки 18% — державні підприємства. Понад 2/3 приватизованих і орендних підприємств стали акціонерними товариствами [22].

Специфічно реформувалася переробна промисловість (хлібзаводи, м'ясокомбінати, молоко- та цукрозаводи, підприємства з виробництва борошна, круп, кормів). На 1 січня 1996 р. приватизовано понад 500 і передано в оренду близько 400 підприємств харчової промисловості. На їхній базі створено 380 асоціацій, 125 концернів, корпорацій, консорціумів, 98 акціонерних товариств. Концерни створено з урахуванням виробничої спеціалізації підприємств: «Укрцукор», «Укрм'ясо», «Укрмолпром», «Укрпродспілка», «Укроліажирпром» [23].

У легкій та харчовій промисловості домінували приватизовані підприємства з колективною формою власності, що розглядалась як перехідна до акціонерних товариств. Взагалі приватизація в цих галузях відбувалась переважно через оренду. При цьому у власність орендарів — працівників певних підприємств — передавалось без викупу 70–90% майна, внаслідок чого обмежувалась, а в деяких випадках унеможлиблювалась участь у їхній приватизації сільгоспвиробників. Понад 85% підприємств вказаних галузей акціоновано без виділення частки акцій для сільгоспвиробників [27]. Підприємства харчової промисловості роздержавлювались і приватизувались в умовах, коли на сільгосппідприємствах створювались переробні структури (млини, олійні, пекарні, консервні, ковбасні, пивоварні цехи, молокозаводи та ін.). Продукція збувалась через фірмові магазини, тобто утверджувалась конкуренція як у виробництві, так і в реалізації продуктів харчування.

На 1 січня 1997 р. в III блоці АПК було приватизовано 71,3% переробних, 30,9% — агросервісних, 52,5% — будівельних підприємств. Понад 8% приватизованих підприємств указаних категорій викупили трудові колективи, 90,5% реформувались в акціонерні товариства, 1,3% — в орендні підприємства [24].

Складніше змінювалися форми власності та господарювання в аграрному секторі АПК. І, перш за все, тому, що повільно й суперечливо втілювалася земельна реформа, в ході якої визначилися три найсуттєвіші причини занепаду в сільському господарстві. По-перше, попередні уряди шукали вихід з глибокої економічної кризи, в якій опинилась Україна, за рахунок села й небачено порушили еквівалентність обміну між містом і селом, що, до речі, відбувалося й за часів радянської влади. До того ж криміналізація економіки, корупція, розкрадання майна набули в агропромисловій сфері чи не найбільших масштабів. По-друге, низьким був професійний рівень команд, які очолювали АПК. Навіть за умови, що серед них траплялися окремі порядні, добре підготовлені спеціалісти з великим досвідом роботи, загальну стратегію розвитку АПК визначали не вони. Декому заважали надмірні амбіції, небажання прислухатися до думки опонентів. Інші ж, ігноруючи реалії, всі зусилля зосереджували на втіленні нав'язаних їм ідей на зразок негайного запровадження купівлі-продажу землі. По-третє, великої шкоди селу завдала тривала політична боротьба навколо земельної реформи, небажання певних сил порозумітися, виробити спільну її стратегію, яка врахувала б інтереси різних груп і верств селян, сприяла б загальному прогресу в АПК.

Вказані причини значною мірою перешкоджали земельній реформі, а формально вона проходила поетапно. На першому етапі, який уже здійснено, землю було роздержавлено та передано у власність колективним господарствам. В ході другого — поділено землю, що вже стала колективною власністю, на частки (паї) без виділення їх у натурі та видано відповідні документи — сертифікати про право приватної власності на землю. Селянин дістав статус власника, котрий працює з правом отримувати прибутки відповідно не лише до своєї праці, а й до розміру земельно-пайового внеску колективного господарства. При цьому в будь-який момент він міг вийти звідти зі своїм паєм. Однак більшість селян іще не виявляли такого бажання.

Паювання в колективних господарствах стало важливим кроком земельної реформи, проте його дуже формалізували. Воно не стало однією з основних підвалин створення на селі інституту реальних власників. Досвід свідчить, що паювання землі колективних підприємств не означає руйнації останніх. Стало очевидним, що паювання є вихідним у перетворенні аграрних підприємств на акціонерні та інші господарські об'єднання, які об'єднують земельних власників. Тому важливо було прискорити паювання землі та майна, передати їх у власність селянам. Лише на цій основі вдалося б реструктуризувати сільськогосподарські підприємства й перейти до нових форм господарювання, що, по суті, становить третій етап реформи.

На третьому етапі, що розпочався наприкінці 1996 р., завершилися роздержавлення і приватизація продуктивних земель, передання у власність земельних ділянок, якими користуються громадяни, було сформовано землекористування і землеволодіння селянських (фермерських) господарств, реструктуризовано недержавні сільськогосподарські підприємства. Водночас на базі приватної власності на землю виникають нові за змістом колективні господарства, переважно акціонерного типу. Частина колективних господарств трансформувалися в акціонерні товариства, більшість з яких оголосили себе закритими акціонерними товариствами. З організаційного погляду вони мали багато спільного з виробничими кооперативами. В обох типах підприємств членство і право власності органічно поєднувалися. Вони мали однакові систему управління, структуру, джерела капіталу, можливості й проблеми вступу до ринкових відносин. Водночас, закритим акціонерним товариствам притаманні певні властивості. По-перше, гіпотетично член — власник господарства може отримати свій пай лише тоді, коли хтось хоче працювати в цьому господарстві й викупує цей пай. Або це робить саме господарство, розподіляючи його між рештою власників. По-друге, застосовуються своєрідні форми контролю за господарською діяльністю й розподілу прибутку (голосування пропорційно до розмірів пайового капіталу, виплата дивідендів на пайовий капітал).

Фермерські господарства створювалися двома шляхами: а) за рахунок спеціального земельного фонду і державної дотації; б) шляхом еволюційного перетворення особистого підсобного господарства на господарства фермерського типу. Виникли фермерські асоціації, засновані на кооперативних принципах, але їхня місія була радше політичною та організаційною, ніж економічною й комерційною. Успішна діяльність фермерських господарств можлива за умови сталих зв'язків між ними й організаціями ринкової інфраструктури (біржі, торгові будинки, комерційні банки, страхові компанії тощо). Цілкові імовірні розвиток кредитної кооперації та створення власних фермерських банків. Завдяки цьому може значно прискоритися обіг коштів і підвищитися маневреність капіталовкладень. Щоб вирішити такі складні проблеми, фермерам та їхнім асоціаціям будуть потрібні значна кількість спеціалістів з менеджменту і маркетингу, достатньо розвинена соціальна база на комп'ютерній основі й висока культура ділового спілкування.

В аграрному секторі утверджувалися й спільні українсько-іноземні підприємства. Через спільне підприємництво в сільськогосподарське виробництво впроваджувалися нові технології, дієві форми організації виробництва. На цій основі не лише забезпечувалась висока ефективність виробництва, а й підвищувалася його культура, розширювався виробничий

світогляд, зростала кваліфікація працівників. Спільне підприємництво суттєво прискорювало вихід сільськогосподарської продукції України та продуктів її переробки на зарубіжний ринок. Воно створювало передумови для формування конкурентноздатного економічного середовища, виховання в керівників розуміння того, що входження в ринок, успіх і виживання в ньому можливі лише за умови виробництва конкурентноздатної продукції.

1995 р. саме в системі Мінсільгоспроду України значно прискорилися роздержавлення та приватизація. На 1 січня 1997 р. в цілому було реформовано майнові відносини в недержавних підприємствах та приватизовано майно державних підприємств у 64,1% їхньої кількості, а з урахуванням тих, котрі ще перебували в стадії реформування або приватизації — 80,1%. Щодо державних майнових об'єктів, то їх було приватизовано в 1,7 тис. підприємств (26%), а з урахуванням таких, що перебували в стадії приватизації, — у 3,9 тис., що становило майже 59% від їх загальної кількості [21].

На 1 січня 1996 р. було завершено реформування колгоспів у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій обл. В цілому в Україні було реформовано 9,3 тис. (97,5%) колгоспів. При цьому паювання майна проведено у 8,7 тис. господарств. На базі розпайованих колгоспів створено колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян і кооперативів, акціонерні товариства. Реформовано також майнові відносини в 1,4 тис. недержавних міжгосподарських формувань (44%), а з урахуванням підприємств, що перебували в стадії реформування — 66,7% від їх загальної кількості. На основі приватизації майна 655 (34%) радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств було перетворено на колективні сільськогосподарські підприємства [20].

Відповідно, відбуваються докорінні зміни в соціальній структурі працівників агропромислового комплексу. В промислових галузях АПК (перший та третій блоки) й далі домінували робітники. Однак серед них визначилося п'ять категорій: а) робітники державних підприємств; б) корпоративних підприємств; в) акціонерних товариств; г) приватних підприємств; д) спільних українсько-іноземних підприємств.

На 1 січня 1996 р. в першому блоці на державних підприємствах працювали майже 2/3 робітників, у акціонерних товариствах — 23%, а на українсько-іноземних підприємствах — лише 9%. На підприємствах третього блоку, відповідно, 19%, 58% і 14%. У промислових галузях АПК зменшилася кількість представників виробничої інтелігенції. Однак останні переважно працювали на державних і корпоративних підприємствах. Серед

працівників першого і третього блоків АПК з'явилися й нові соціальні верстви — підприємці, бізнесмени. На початку 1996 р. в переробній промисловості й торгівлі їх налічувалося понад 100 тис., а на підприємствах першого блоку — менше за 9 тис. [25].

З погляду власності на засоби виробництва можна виділити такі групи підприємців: підприємець, якому належать усі засоби виробництва, або всі акції; підприємець, що володіє й управляє підприємством за допомогою контрольного пакету акцій, котрі забезпечують йому статус реально-го господаря виробництва; підприємець, що контролює виробництво за допомогою чужих акцій, які довірили йому на тих чи інших умовах їхні власники.

Серйозно змінилася соціальна структура сільськогосподарських працівників. Серед них уже не переважали колгоспники й робітники радгоспів. Перших поменшало у зв'язку з перетворенням колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства шляхом паювання землі та майна, а других — із перетворенням значної кількості радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства шляхом акціонування.

На 1 січня 1996 р. в Україні серед хліборобів існували такі основні категорії: а) колгоспники (члени колгоспів, що діяли за статутами сільгоспартілей) — 478 тис. (12,4% задіяних в аграрному секторі); б) аграрний загін робітників (переважно працівники радгоспів та підприємств матеріально-технічного обслуговування сільгоспвиробництва) — 390 тис. (9,1%); в) члени колективних господарств на новій майновій основі (акціонерних товариств, асоціацій пайовиків, асоціацій кооператорів, селянських спілок, агрофірм) — 2 млн. 370 тис. (52,8%); г) орендарі — 479,9 тис. (12,6%), д) фермери — 160 тис. (із членами сімей — 12,9%); є) працівники малих сільськогосподарських підприємств (переважно переробних) — 4,3 тис. (1,1%); ж) сільськогосподарська виробнича інтелігенція — 390 тис. (9,1%) [26].

Отже, наявність різних категорій, хоч і нестабільних за складом, свідчить про утвердження багатуокладності та виникнення умов для конкурентоспроможності різних форм господарювання в аграрному секторі України.

Агропромисловий комплекс України реформувався суперечливо. В період переходу до ринкової економіки в усіх його блоках розвивався плюралізм власності та господарювання. Водночас у промислових галузях та аграрному секторі АПК скорочувалося виробництво товарів народного споживання.

Негативно на справи в усіх блоках агропромислового комплексу впливало порушення паритету цін на сільськогосподарську продукцію. З 1991 по 1996 рр. оптові ціни на промислову продукцію, яку споживало сільське

господарство, зросло в 280 тис. разів, а ціни на сільськогосподарську продукцію — лише в 60 тис. разів. Тобто різниця майже п'ятиразова [15]. Якщо 1990 р., щоб купити зернозбиральний комбайн «Дон», потрібно було продати 176 т пшениці III класу, то 1996 р. — 926 т, або в п'ять разів більше. Тонна бензину 1990 р. за ціною була еквівалентна 300 кг молока, або 40 кг м'яса, а 1996 р. цей показник зріс у 10 разів [34].

Реформи власності та господарювання в агропромисловому комплексі мали не вузьке, а загальнодержавне значення. По-перше, вони охоплювали найважливіші галузі народного господарства України: підприємства машинобудівної та переробної (насамперед легкої та харчової) промисловості, аграрний сектор. По-друге, вони призводили до зміни форм власності та господарювання як в аграрній сфері, так і у важливих галузях промисловості. По-третє, вказаними процесами були однаково охоплені міські й сільські мешканці — робітники, хлібороби, представники виробничої, наукової, творчої інтелігенції, чоловіки та жінки різних вікових категорій. По-четверте, реформування власності та господарювання в агропромисловому комплексі сприяло змінам у виробничих відносинах і соціальному складі не лише сільського, а й значної кількості міського населення, появи й утвердженню нових соціальних груп як в аграрному секторі, так і в промисловості й організаціях, які обслуговували АПК, зокрема наукових установах, навчальних закладах та владних структурах. На 1 січня 1996 р. понад 28 млн. громадян України одержали приватизаційні майнові папери і понад 5 млн. з них стали власниками акцій паїв, часток майна приватизованих об'єктів [28].

Досвід стверджує, що без державної підтримки приватизовані підприємства не можуть ефективно розвиватися. Регулюючи приватизацію, держава прискорювала реформування власності в Україні, створення прошарку недержавних власників, структурній перебудові економіки. Однак це не означало, що держава має підтримувати всі приватизовані підприємства. Головним у цьому напрямі була інвестиційна підтримка підприємств на зворотній основі з урахуванням економічних пріоритетів. Державна інвестиційна підтримка приватизованих підприємств полягала в створенні власникам (колективним власникам) таких умов, щоб вони змогли закріпити набуту власність ефективною господарською діяльністю. Джерелами інвестиційної підтримки були кредитні ресурси, іноземні інвестиції, позабюджетні кошти, інноваційні фонди тощо. Доцільність державної політики післяприватизаційної підтримки підприємств ґрунтувалася на послідовному вирішенні економічних проблем і виході з кризового стану.

Практика функціонування ринкової економіки свідчить про те, наскільки важливі й потрібні державна підтримка та регулювання таких органі-

заційних та економічних важелів: 1) аграрних бірж; 2) маркетингових організаційних формувань; 3) систем кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва; 4) створення та регулювання умов для конкуренції в аграрному секторі; 5) активного державного регулювання цін та перерозподілу в АПК; 6) активної системи підготовки та перепідготовки кадрів і наукового забезпечення АПК.

З іншого боку, державна підтримка приватизованих підприємств полягала у зв'язку з ними на партнерських засадах. Інвестування впливало на виробничо-технічну базу, сприяло подоланню кризи. В результаті, суспільство мало одержати оновлені виробництво, державний бюджет, нові робочі місця, підвищення матеріального становища, що принесло б позитивні соціально-економічні наслідки.

В ході реформування власності й господарювання змінювались і способи застосування тракторів і сільськогосподарських машин. По-перше, складна техніка використовувалася на основі тривалої оренди (лізингу) та закупівлі сільськогосподарської техніки за прямими зв'язками. По-друге, створювалися госпрозрахункові машинно-технологічні станції, прокатні пункти на кооперативних засадах. По-третє, формувалася розгалужена мережа торговельно-посередницьких організацій, сервісних установ, лізингових та дилерських фірм.

Потрібна чітка всебічно продумана програма сільськогосподарського машинобудування. Паралельно слід забезпечити ефективне використання техніки. Тому важливо: а) розширити сферу лізингу, створити відповідні комерційні компанії в регіонах; б) розвивати мережу машинно-технологічних станцій та прокатних пунктів; в) раціонально використовувати парк машин на основі нових економічних відносин та відновлювати його; г) відмовитись від принципу адміністративного закріплення тракторів, комбайнів, автомобілів за механізаторами, приватизувати техніку.

Важливо законодавчо закріпити умови регулювання оренди земельних і майнових паїв. При цьому слід врахувати досвід низки країн, де орендна плата становить 5% від ціни землі. Якщо такий пункт буде законодавчо закріплено в Україні, то це стане відчутним заробітком для власників паїв, які не в змозі самостійно обробляти землю. Врегулювання орендних відносин поліпшить інвестиційну ситуацію. Хоч орендована земля не може бути предметом застави як гарант повернення кредитів але заставою буде врожай, виращений на ній.

Аналіз реформування в агропромисловому комплексі дає змогу сформулювати низку рекомендацій. По-перше, принципово важливо, визначаючи шляхи його подальшого здійснення враховувати стан усіх форм господарювання і можливості не лише агропромислового комплексу, але й усієї

економіки України. Лише на цій основі можна забезпечити збалансований еквівалентний обмін між містом і селом, ефективний розвиток товарообміну між промисловістю й аграрним сектором, поглибити товарно-грошові відносини.

По-друге, слід створювати сприятливі умови для розвитку всіх форм власності та господарювання в агропромисловому комплексі, широко використовуючи для цього кооперативні та орендні відносини. По-третє, однаковою мірою забезпечувати фінансування як колективних так і індивідуальних трудових селянських господарств, сприяти розвитку кредитної кооперації, надавати сільськогосподарським товаровиробникам право вільно вибирати способи приватизації державного майна і землі, форми власності, напрями господарської діяльності, розпоряджатися результатами праці. За допомогою системи нормативних актів слід створити такий економіко-правовий простір, завдяки якому б ефективно реформувався аграрний сектор економіки, було б забезпечено пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу України. Важливо забезпечити спрямування інвестицій (зокрема й іноземних) на першочергове створення матеріально-технічної бази з виробництва засобів механізації, хімізації, переробної промисловості, будівельної індустрії. Маючи власну, майже не завантажену, промисловість, економічно недоцільно та невигідно закуповувати готові вироби (наприклад, зернозбиральні і бурякозбиральні комбайни, сіялки, машинні системи, різноманітні хімічні продукти, тощо) за кордоном, втрачаючи внутрішній ринок, величезні валютні кошти й робочі місця. В цьому напрямі треба розвивати й ринкову інфраструктуру досить специфічного, капітало- і наукомісткого продовольчого ринку. По-четверте, відносини між сільськогосподарськими товаровиробниками й державою потрібно врегулювати за допомогою системи фінансування, кредитування, страхування, оподаткування, передбачивши при цьому комплекс відповідних пільг, організувати й провадити заготівельні закупки сільськогосподарської продукції на принципах контрактації. Водночас слід розробити механізм постачання сільських товаровиробників технікою, мінеральними добривами, засобами захисту рослин.

Щоб успішно провести аграрну реформу, конче необхідно скерувати національну промисловість на першочергове забезпечення потреб (попиту) агропромислового комплексу, випуск конкурентноздатних технологічних систем для землеробства і тваринництва в різних формах і умовах господарювання, а також випускати сучасні технології для глибокої промислової переробки сільськогосподарських продуктів і сировини з широким асортиментом та високою якістю кінцевих продуктів споживання.

Важливо вдосконалити податкову систему щодо агропромислового комплексу з тим, щоб: а) захистити вітчизняних товаровиробників; б) підвищити роль земельного податку, його питомої ваги в сукупних податках і податкових виплатах з урахуванням грошової оцінки землі, використовувати надходження від нього на охорону й раціональне використання земель, вирівнювання економічних умов господарювання на гірших землях; в) стимулювати виробництво сільськогосподарської продукції, її промислової переробку та експортні поставки; г) вдосконалювати механізм оподаткування фермерських господарств; д) збалансувати місцеві й загальні податки, особливо щодо їх максимальної межі для суб'єктів господарювання; е) звільнити натуральну оплату працівників сільгоспідприємств від обкладання прибутковим податком; з) розширити податкове кредитування.

Життя підтвердило неефективність багатогалузевої моделі господарювання в аграрному секторі. У кожному колгоспі вироблялося в середньому до 60 видів продукції. Нині визнано за доцільне у великих товарних господарствах зберегти високорентабельне рослинництво (з пріоритетним розвитком високоліквідного зернового виробництва). А тваринництво, картоплярство і овочівництво поступово перекласти на плечі приватного сектора, де їх виробництво більш рентабельне в умовах пасовищної системи утримання худоби та кращого догляду.

Реформування економічних відносин у агропромислового комплексі стверджує потребу в: а) прискореному розвитку малого і середнього бізнесу та широкому використанні можливостей регіонів і територій України; б) створенні розгалуженої банківської та фінансово-кредитної інфраструктури для того, щоб активніше включати в господарський обіг широке коло ресурсів, які досі лише частково виконують економічні функції (нерухомість, земля, цінні папери та інші фінансові похідні); в) відпрацюванні концепцій, структури, положень про економічну діяльність підприємства, фірми, корпорації в умовах перехідної економіки.

Основним напрямом у подальшому реформуванні земельних відносин має стати розвиток оренди. З одного боку, вона дає селянам змогу збільшувати розміри землі в обробітку, долучати до власних угідь орендовані. З іншого — селяни, що вже не можуть вести власне господарство і не мають спадкоємців, користуватимуться правом здавати землю в оренду. Оренда землі може стати еволюційним шляхом реформування земельних відносин без докорінного зламу господарсько-організаційних структур виробництва на селі. При цьому можливо надавати права орендодавців власникам земельних паїв.

Доцільно здавати землю в оренду й закордонним фірмам, бо оренда — не продаж землі, зате зможе стати панівним засобом залучення іноземно-

го капіталу в формі сучасної техніки, передових технологій, основою створення спільних з іноземцями підприємств. До того ж договором між сторонами, що створюють таке спільне підприємство, можна передбачити те, що іноземці поступово гаситимуть вкладений капітал за рахунок продажу їм частини врожаю, яка належить українським селянам. Важливо також відродити внутрішньогосподарську оренду (орендні колективи) — невеликі бригади, ланки, тощо. Перспективним є надання права господарству брати в оренду землю іншого господарства; це має відбуватися суто добровільно, за згодою кожного власника земельного паю, що здається в оренду. Можливо здавати свій пай в оренду фермерові.

Досвід свідчить, що потрібно перейти до системи управління агропромисловим комплексом на засадах єдиного державного органу. Йдеться не про реанімацію колишнього Держагропрому, а про створення структури, яка б забезпечувала економічні відносини між сільськими товаровиробниками, переробними підприємствами та торгівельними установами від виробництва сільськогосподарської сировини до реалізації готової продукції.

Характерно, що виникли недержавні форми керівництва аграрним сектором. В деяких регіонах Херсонської та Івано-Франківської обл. діють агентства розвитку, які об'єднують на акціонерних засадах виробництво, переробку та реалізацію продукції. Досвід свідчить, що приватизація в аграрному секторі АПК має відбуватися синхронно, в комплексі з реструктуризацією колективних господарств, їхнім організаційним зміцненням.

Життя потребує вдосконалення кредитного обслуговування села. Відповідно до рівня розвинених країн, стрижнем кредитування сільського господарства мають стати іпотека й лізинг. Саме на цій основі стане можливим надати сільськогосподарським товаровиробникам кредитні ресурси під заставу землі та нерухомість.

Бюджетом 1997 р. на фінансування програм і заходів в АПК було передбачено близько 1 млрд. грн., зокрема державних централізованих капіталовкладень — 123 млн. грн. Уперше за останні роки було виділено кошти на програмову підтримку розвитку тваринництва — близько 250 млн. грн. Ще 30 млн. грн. спрямували на ремонт і підготовку техніки. Характерно й те, що підприємствам хімічної промисловості було виділено природного газу з державного резерву на суму понад 400 млн. грн., що сприяло збільшенню виробництва мінеральних добрив і засобів захисту рослин.

Питання розвитку агропромислового комплексу можна поділити на дві групи. До першої належать ті, які слід розв'язувати на місцях, до другої —

ті, які має вирішувати держава. Останнє стосується фінансування програм захисту грантів, підтримки великих тваринницьких комплексів і птахофабрик, збереження й розвитку льонарства, хмелярства, бавовнярства. Безумовно, другий напрям відіграє величезну роль у розвитку агропромислового комплексу. Водночас, успіх економічних реформ у всіх галузях АПК залежить від того, як місцеві органи влади, керівники забезпечують виконання законодавчих і нормативних актів, мобілізацію можливостей для виконання виробничих і соціальних завдань.

На основі соціальних досліджень, Українсько-американський центр стратегічних комунікацій зробив такі висновки.

1. В соціальній структурі українського суспільства сформувався стійкий активний прошарок власників, що може найближчим часом трансформуватися в клас, здатний реально боротися за владу.

2. З'явилися можливості повернути під дахом іноземних інвестицій капітали, які свого часу витекли за кордон.

3. Близько 70% приватного капіталу й державних промислових підприємств, що становлять інтерес для інвесторів і акціонерів, розміщені в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Запорізькій обл. та в Криму, а також у шести містах — Києві, Львові, Миколаєві, Харкові, Херсоні, Ужгороді. Це означає, що найближчим часом відбуватиметься новий розподіл владних відносин у бік Південного Сходу та представників його політичної й ділової еліти.

4. Україна впритул підійшла до великої приватизації, а точніше — до великого перерозподілу власності [7].

Таким чином, реформування агропромислового комплексу має загальнодержавне значення і є одним з важливих факторів відродження громадянського суспільства, розбудови української держави, перетворення її на демократичну, соціальну, правову, економічно розвинену.

1. Аграрний сектор АПК на шляху до ринкової економіки (аналітичний розгляд законодавчих і нормативних актів; діяльність громадських організацій; історичні огляди; статистичні матеріали). — К. : ІАЕ, 1997. — 48 с.

2. Актуальні проблеми з аграрної реформи в Україні. — К. : УДАУ, 1993. — 35 с.

3. Актуальні проблеми розвитку агропромислового комплексу України. — К. — Вінниця : ІАЕ, 1995. — 77 с.

4. Білан О. С. Вища освіта в незалежній Україні / О. С. Білан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2002. — Спец. вип. 1. — С. 161–168.

5. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / Білоус А. О. — К. : Україна, 1993. — 108 с.

6. Бондарчук О. О. Агропромислові асоціації: шляхи становлення / Бондарчук О. О. — К. : УДАУ, 1991. — 192 с.

7. Голос України. — 1997, 28 січня.

8. Гончарук Н. Б. Реформування АПК України: досвід, проблеми (1991–1996 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук / Гончарук Н. Б. — К. : НАУ, 1997. — 24 с.
9. Джос Ф. Х. Політична палітра сучасної України / Джос Ф. Х. — К. — Вінниця : УДАУ, 1993. — 129 с.
10. Живора С. М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001): автореферат дис. ... канд. іст. наук / Живора С. М. — Запоріжжя, 2002. — 16 с.
11. Історія України: нове бачення : у 2 т. — Т. 2. — К. : Україна, 1996. — 494 с.
12. Каденюк О. С. Аграрна реформа в Україні: кадрове забезпечення / Каденюк О. С. — К. — Кам'янець-Подільський : НАУ, 1996. — 92 с.
13. Каденюк О. С. Аграрна реформа в Україні: науковий аспект / Каденюк О. С. — К. — Кам'янець-Подільський : НАУ, 1996. — 98 с.
14. Корнієнко В. В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990–2002 роки): історичні уроки, наслідки: автореферат дис. ... канд. іст. наук / Корнієнко В. В. — Луганськ : ЛАУ, 2003. — 21 с.
15. Кучма Л. Д. Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність / Кучма Л. Д. — К. : Нива, 1997. — 24 с.
16. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / Литвин В. М. — К. : Абрис, 1994. — 495 с.
17. Михайлюк В. П. Деякі аспекти розробки проблем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села (кінець 80-х — початок 90-х років) / Михайлюк В. П. — К. : УДАУ, 1993. — 181 с.
18. Нові законодавчі акти України з аграрно-селянського питання. — К. : ІАЕ, 1993. — 91 с.
19. Панченко П. П. Деформація в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х років / П. П. Панченко // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 18–29.
20. Поточний архів Головного управління реформування і ринкових відносин Міністерства аграрної політики України. Оперативні дані про хід реформування власності в системі Мінсільгоспроду України за станом на 1 січня 1996 року. — 1996. — Січень.
21. Поточний архів Головного управління реформування і ринкових відносин Міністерства аграрної політики України. Оперативні дані про хід реформування власності в системі Мінсільгоспроду України за станом на 1 січня 1997 року. — 1997. — Січень.
22. Поточний архів Держкомлегтексту України. Інформація про процес реформування власності у легкій і текстильній промисловості. — 1996. — Січень.
23. Поточний архів Держхарчопрому України. Інформація про процес реформування власності у харчовій промисловості. — 1996. — Січень.
24. Поточний архів Міністерства аграрної політики України. Про підсумки приватизації майна підприємств системи Мінсільгоспроду України станом на 1 січня 1997 року.
25. Поточний архів Міністерства статистики України. Довідка про зміни в соціальній структурі працівників промислових галузей АПК. — 1996. — Січень.
26. Поточний архів Міністерства статистики України. Інформація з питань зайнятості в аграрному секторі за формами господарювання. — 1996. — Січень.
27. Поточний архів Міністерства статистики України. Оперативні дані про хід реформування підприємств переробної промисловості України. — 1996. — Грудень.
28. Поточний архів Фонду державного майна України. Довідка. Стан приватизації в Україні. — 1996. — Квітень.

29. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999–2005 рр.

30. Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. — К. : НАН України, Ін-т історії України, Нац. аграрний ун-т, 1998. — 200 с.

31. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні. — К. : НАУ, 2004. — 141 с.

32. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс / Сургай Г. І. — К. : Либідь, 1991. — 180 с.

33. Україна на зламі історичних епох — реформи в АПК. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 396 с.

34. Урядовий кур'єр. — 1997, 14 січня.

35. Хто є хто в українській політиці. — Вип. 3. — К. : К.І.С., 1996. — С. 378–460.

36. Циткилов П. Я. Развитие аграрного сектора Украины и Российской Федерации (общественно-политический аспект) / Циткилов П. Я. — К. : УГАУ, 1992. — 197 с.

Я. А. Федоренко

УДК 94(477)«1991/2012»:631

СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті досліджується становлення сільського підприємництва після проголошення незалежності України в контексті аграрної реформи.

Ключові слова: підприємництво; приватизація; дрібний і середній бізнес; сільськогосподарський кооператив обслуговування.

В статье исследуется становление сельского предпринимательства после провозглашения независимости Украины в контексте аграрной реформы, анализируются те факторы, которые ускорили его утверждение в аграрном секторе. Особое внимание уделяется характеристике одного из компонентов структуры агропромышленного комплекса, сельскохозяйственного коллектива, работа которого базируется на принципах предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательство; приватизация; мелкий и средний бизнес; сельскохозяйственный обслуживающий кооператив.

This paper examines the formation of rural entrepreneurship in the context of agrarian reform in independent Ukraine. Analysis of the factors that accelerated the process of consolidation in the agricultural sector (reorganizing of collective farm system, creation of legal framework) was conducted and three stages